

Visky Károly és a *Scuola di diritto romano e diritti orientali*²

2015-ben, Hamza Gábor professzor szerkesztésében, a római La Sapienza Egyetem jogi karának kiadványaként, a tekintélyes Jovene kiadó gondozásában, Nápolyban jelent meg egy, a római jog posztgraduális oktatásának, egyben XX. századi tudománytörténetének szempontjából egyaránt hallatlanul izgalmas, olasz nyelvű könyv, melynek esszenciáját a legmagasabb szintű római jogi továbbképzést biztosító *Scuola di diritto romano e diritti orientali* keretében az 1930-as évek elején Vassalli, De Ruggiero és Riccobono olasz romanisták által tartott kurzusok anyaga képezi, Visky Károly jegyzetei alapján.

A könyv bevezetőjét Oliviero Diliberto, a La Sapienza Egyetem római jogász professzora írta; Visky tudományos munkásságát pedig Hamza professzor ismerteti.³ A könyv tartalmazza továbbá Visky Károlynak a kurzuson folytatott tanulmányai lezárásaként készített „diplomamunkáját” is.

A könyv több szempontból is különleges kiadvány.

Egyrészt a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* keretében tartott előadások anyaga, még ha kivonatos formában is, most lát először napvilágot, és válhat ezáltal ismertté a szélesebb római jogász közönség számára is.

Másrészt – és ez a hazai vonatkozás a római jogi tudományosságon túlmenően is különös jelentőséget ad számunkra ennek a kötetnek, egyben büszkeséggel tölthet el bennünket – az egyes kurzusok anyaga annak a Visky Károlynak az előadásokon készített jegyzetei alapján tárul az olvasó elé, aki 1930 és 1932 között volt a *Scuola* hallgatója;⁴ aki a XX. század egyik legképzettebb és legtermékenyebb magyar romanistája volt; akinek műveit még a legmodernebb külföldi szakirodalomban is sokat idézik; ill. aki két, német nyelven publikált könyve,⁵ számos idegen nyelven megjelent tanulmánya és nem utolsósorban a SIHDA-kongresszusokon tartott előadásai révén a mai napig a nemzetközileg egyik legelismertebb magyar romanistának tekinthető.

¹ Siklósi Iván, PhD, adjunktus, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi és Összehasonlító Jogtörténeti Tanszék. E-mail: ivan.siklosi@ajk.elte.hu

² Roberto De Ruggiero-Salvatore Riccobono-Filippo Vassalli: *Lezioni 1930-1932. Scuola di Diritto Romano e Diritti Orientali raccolte da Károly Visky* (a cura di Gábor Hamza; introduzione di Oliviero Diliberto; trascrizione e note al testo di Livia Migliardi Zingale), Pubblicazioni del Dipartimento di Scienze Giuridiche, Università degli Studi di Roma «La Sapienza» 101, Jovene Editore, Napoli, 2015. 161 p.

³ Hamza Gábor korábban már több alkalommal is ismertette Visky Károly munkásságát. Ld. Hamza G.: *In memoriam Károly Visky*, Index 12 (1983-84), 307-316; Uő: *Károly Visky* (1908-1984), RIDA 31 (1984), 17-26; Uő: *Visky Károly* (1908-1984), Jogtudományi Közlöny 39 (1984), 287sk.; Uő: *In memoriam Károly Visky*, Annales Budapest 27 (1985), 307-316; Uő: *Visky Károly* (1908-1984), in: uő (szerk.): *Magyar Jogtudósok*, II, Bp. 2001, 169-176.

⁴ Visky Károly tehát két éven keresztül képezte magát a *Scuola* berkein belül, és önmagában már ez a tény is bizonyítja, hogy a XX. század egyik, ha nem egyenesen a legképzettebb magyar romanistájának tekinthető. — Itt utalunk arra, hogy a budapesti jogi kar későbbi legendás professzora, Brósz Róbert az 1940-1941-es tanévben végezte el az akkor már *Scuola di Perfezionamento in Diritto Romano* elnevezésű kurzust (ld. Földi A.: *Brósz Róbert*, in: Hamza G. [szerk.]: *Magyar Jogtudósok*, I, Bp. 1999., 170), de Brósznak már csupán egy évet volt alkalmá Rómában tölteni, hogy azután Magyarországra hazatérve — Brósz saját szavaival: „kész római jogászként” (ld. Földi A. [szerk.]: *Flosculi professori Roberto Brósz oblati*, Bp. 1990. 59)— bevonulhasson a hadseregbe. Napjaink magyar romanistái közül Péter Orsolya (1989-ben, négy hónapig) és Szabó Béla (1994-ben, négy hónapig) részesültek a La Sapienza Egyetem magas szintű posztgraduális római jogi képzésében.

⁵ Visky K.: *Geistige Arbeit und die „artes liberales“ in den Quellen des römischen Rechts*, Bp. 1977; uő: *Spuren der Wirtschaftskrise der Kaiserzeit in den römischen Rechtsquellen*, Bp.-Bonn 1983.

Hiába azonban a római jogásként szerzett nemzetközi hírnév, Visky a hazai egyetemi oktatásból 1949 után politikai okokból évtizedeken át teljesen kiszorult, és gyakorló jogásként működött;⁶ 1973-ban a Legfelsőbb Bíróság bírója, egyben tanácselnöke lett.⁷ Hamza Gábor volt az— és ennek ténye ad újabb jelentőséget, egyben különlegességet ennek a nem véletlenül éppen Hamza Gábor által gondozott kötetnek — aki 1978-ban el tudta érni, hogy Visky az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán római jogi speciális kollégiumokat tarthasson, 1980-ban pedig ugyanott címzetes egyetemi tanári címet kaphasson.⁸

A kötet bevezetőjében Oliviero Diliberto Visky Károly tudományos munkásságának rövid méltatása mellett elsősorban a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* történetét és a *Scuolának* a római jogi tudományos továbbképzésben betöltött szerepét mutatja be (1-7). Miként arra Diliberto is rámutat, a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* az 1919-1920-as tanévben kezdte meg működését. A kurzus neve később *Scuola* (majd *Corso*) *di Perfezionamento in Diritto Romano e Diritti dell’Oriente Mediterraneo* lett, 2002 óta pedig a *Corso di Alta Formazione in Diritto Romano* nevet viseli.⁹ Azokban az években, amikor Visky a kurzus hallgatója volt, a képzés strukturálisan három részre tagolódott, úgymint I. *Diritto romano*; II. *Diritti orientali*; és III. *Diritto romano e diritti orientali* elnevezésű oktatási-tudományos egységekre. A diploma megszerzéséhez a számos vizsga eredményes letételén túlmenően egy „eredeti kutatásokon alapuló” („fondata su ricerche originali”) értekezés elkészítésére és megvédésére volt szükség, nemkülönben a latin és az ógörög nyelv magától értetődőnek tekintett ismerete mellett, az arab, aszír vagy a héber nyelv közül egynek az ismeretére is. A tárgy kínálat, nemkülönben az egyes kurzusokat tartó professzorok névsora impozáns: a kurzus hallgatóinak a szorosán vett római jogi ismeretek (olyan tárgyakkól, mint: római jogi intézmények; római jog [külső] története; római jogi exegézisek; római közjog) megszerzésén túlmenően többek között a *ius commune*, a jogi epigráfia, a jogi papirologia, a muzulmán jog, sőt, az összehasonlító jog tudományában is megfelelő jártasságot kellett szerezniük; a kurzus hallgatói pedig olyan professzoroktól hallgathattak előadásokat (a jelen recenzió tárgyát képező kötetet szerzőként „jegyző” professzorok mellett), mint pl. Vittorio Scialoja, Pietro De Francisci, Pietro Bonfante, vagy éppen Emilio Albertario (aki később Brósz Róbertet is tanította¹⁰) — kivétel nélkül koruk legnagyobb olasz romanistái, akiknek a műveit igen elismerően hivatkozzák még napjaink („posztmodern”) római jogi szakirodalmában is.

Diliberto akár önálló tanulmánynak is tekinthető bevezető sorait követően Hamza Gábor ismerteti, elemzi és értékeli Visky Károly igen szerteágazó tudományos munkásságát (9-15). Visky, a magyar és a nemzetközi jogi romanisztika eminens tudósa, Marton Géza kiváló tanítványa 1930 és 1932 között, négy szemeszter erejéig képezte magát a *Scuola* berkein belül, és 1932-ben szerezte meg diplomáját. Az *artes liberales* kérdéseivel, valamint a császárkori gazdasági válság jogi tükröződéseivel foglalkozó, fentebb már idézett német nyelvű könyvei mellett önálló, elsősorban az interpolációkritikai irányzat hatását tükröző magyar nyelvű monográfiát jelentetett meg a *vis maior* római jogi kérdéskörét illetően;¹¹ több tanulmányt is publikált, elsősorban Marton hatása alatt a felelősség római jogi

⁶ Ld. Földi A. - Hamza G.: *A római jog története és intézményei*, Bp. 2015²⁰, 147.

⁷ Tévesen írja a jelen recenzió tárgyát képező kötet bevezetőjében, a könyv első oldalán Diliberto, miszerint Visky a Legfelsőbb Bíróság elnöke lett volna.

⁸ Ld. Földi A. - Sándor I.- Siklósi I. (szerk.): *Ad geographiam historico-iuridicam ope iuris Romani colendam. Studia in honorem Gábor Hamza*, Bp. 2015. 11.

⁹ A magunk részéről az egyszerűség kedvéért jelen írásunkban többnyire a „Scuola” megnevezést használjuk.

¹⁰ Brósz professzor Albertariótól tanulta a később a saját tudományos munkásságában is sikerrel (és mindvégig) alkalmazott interpolációkritikai módszert, ld. Földi: *Brósz Róbert* (id.), 170.

¹¹ Visky K.: *A „vis maior” a római jog forrásaiban*, Bp. 1942.

problémakörében,¹² de számos további téma mellett foglalkozott pl. a kincstalálás római jogi és magyar jogtörténeti kérdéskörével¹³ is. Széles körű nemzetközi ismertségéhez és elismertségéhez, a Visky Károlyt a mai napig is övező osztatlan megbecsüléshez, sőt szeretethez¹⁴ nem „csupán” kitűnő, a forrásokat mesteri módon kezelő, a releváns szakirodalmat mindig tüzetesen meghivatkozó írásai járultak hozzá, hanem – miként arra Hamza professzor is nagy hangsúllyal rámutat–a SIHDA-kongresszusokon és más nemzetközi római jogi konferenciákon tartott előadásai is. Most nem lehet feladatunk – már csak a terjedelmi korlátokra tekintettel sem –, hogy Visky munkásságát részletesebben ismertessük; csupán azt szeretnénk még kiemelni, hogy teljes mértékben egyetérthetünk Hamza professzor értékelésével, aki Visky Károlyról, mint „perfectus consultus iuris Romani”-ról ír az ebben a kötetben közzétett tanulmányában is.

A könyv centrálisnak tekinthető részében három, a maguk korában a legelismertebb olasz romanisták közé tartozó tudós: Filippo Vassalli, Roberto de Ruggiero, valamint Salvatore Riccobono által tartott előadások anyagaival ismerkedhet meg az olvasó, Visky Károly kézzel írott jegyzetei alapján, Hamza Gábor és Livia Migliardi Zingale nagy műgonddal végzett szerkesztésében. A kötet szerkesztése már csak azért is jelentős nehézséget okozott, mert Visky eredeti jegyzeteiben a görög szövegrészek esetében nem diakritikus jeleket használt; ezek átírása, továbbá, ahol lehetett, a releváns források feltüntetése elsősorban Livia Migliardi Zingale odaadó, fáradságos munkáját dicséri.

Vassallinak az 1930-1931-es tanévben tartott kurzusa a *Diritto Greco-Romano (Bizantino)* címet viseli. A könyv Vassalli előadásainak anyagát tartalmazó részei (17-36) kitűnő példáját nyújtják annak, milyen szemléletben és szellemiségben került sor az oktatásra a *Scuola* berkein belül. A külső történeti szemléletű, a legjelentősebb Iustinianus-korabeli és későbbi bizánci jogtudósok munkásságát röviden bemutató, valamint a bizánci jog legfontosabb forrásainak áttekintését nyújtó elemzést követően a kurzus „különös része” (*parte speciale*) „belső történeti szemléletben” a házassági jog néhány alapvető kérdésével foglalkozik eredeti, elsősorban a iustinianusi Novellákból vett szövegek exegézise útján, részben a korszak egyik fontos tudományos kutatási irányának keretében a kereszténység római jogra gyakorolt hatását vizsgálva,¹⁵ az akkoriban legfrissebb szakirodalom kutatási eredményeit a hallgatóság elé tárva.

De Ruggiero az 1931-1932-es tanévben a jogi papirologia témakörében tartott kurzust „Papirologia giuridica” címmel (a könyv 37-73. oldalain olvasható a jogi papirologiai tárgyú előadások anyaga). Az ekkoriban már régóta intenzíven folyó, a mindennapi jogélet feltárását célzó jogi papirologiai kutatások a római jog posztgraduális oktatásában is jelentős szerepet játszottak. De Ruggiero a jogi papirologiai vizsgálatok szükségességének tudományos megalapozása céljából említi Mitteis-t, illetve a Mitteis nevéhez fűződő nevezetes *Reichsrecht-Volksrecht*-distinkciót. Ezt követően pedig az egyes jogügyletek nyernek általános vizsgálatot, premisszaként leszögezve, miszerint az antik egyiptomiak és görögök a szerződésnek azt a

¹² Ld. különösen: Visky K.: *La responsabilité dans le droit romain à la fin de la République*, RIDA 3 (1949), 437s. (erre a tanulmányra még a legmodernebb felelősségi tárgyú római jogi szakirodalomban is hivatkoznak, ld. pl. M. Serrano-Vicente: *‘Custodiam praestare.’ La prestación de ‘custodia’ en el derecho romano*, Madrid 2006). Ld. még pl. uő: *Az antik római felelősségi rendszer Marton Géza tanításában*, Antik Tanulmányok 20 (1973), 65s.

¹³ Visky K.: *Kincs és kincstalálás*, Jogtudományi Közlöny 37 (1982), 125s.

¹⁴ Amelynek jelen sorok írója is tanúja volt, amikor 2007-ben éppen a La Sapienza Egyetemen kutatva volt alkalma beszélgetni az azóta már sajnos elhunyt Giuliano Crifó római professzorral, aki már szinte első szavaiban utalt, őszinte tisztelettel és szeretettel, Visky Károlyra.

¹⁵ Csak röviden utalunk arra, hogy az olasz szakirodalomban több szerző, mindenekelőtt Biondo Biondi hangsúlyozta erőteljesen a keresztény eszmék hatásának a római jog számos intézményére gyakorolt jelentőségét (ld. B. Biondi: *Diritto romano cristiano*, I-III, Milano 1952-1954). — Az újabb magyar szakirodalomban elsősorban Sály Pál foglalkozik beható jelleggel a kereszténységnek a római jog egyes intézményeire gyakorolt hatásával; ld. mindenekelőtt Sály P.: *Iustinianus császár egyházpolitikai rendelkezései*, Bp. 2012.

fogalmát, amelyet a rómaiak, a bizánciak és a modern jogászok dolgoztak ki, még nem ismerték. De Ruggiero megállapítása szerint a görögök az ügyleteket „formális nézőpontból” osztályozták: a külsőségek, nem pedig a tartalom szempontjából. De Ruggiero az egyes szerződési konstrukciókat a *documenti privati-documenti pubblici* klasszifikációja alapján mutatja be; az előbbi csoportba sorolja a *kheirographont* mint egyoldalú és a *syngraphét* mint kétoldalú ügyletet, amely elnevezések, miként arra De Ruggiero is rámutat, a bizánci jogban is megtalálhatók; a *hypomnéma* pedig a szerződési ajánlatot jelenti.¹⁶ De Ruggiero ezt követően részletekbe menően elemzi az adásvétel kérdéskörét a papirologiai források tükrében, kitekintéssel a római jog irodalmi forrásaira is. Ezek a fejtegetések a legmodernebb tudományos kutatásokban is kitűnően hasznosíthatók mind a mai napig.

Az egyes fejezetcímeket jegyző romanisták közül az utókor számára minden bizonnyal Riccobono neve a legismertebb, akit ma is a legnagyobb olasz romanisták között tisztelhetünk; széleskörű vizsgálódásának eredményei – hogy csak két (most némiképp önkényesen kiragadott) példát említsünk: a *ius civile* és a *ius praetorium* összeolvadása,¹⁷ valamint a szerződésfogalom problematikája¹⁸ körében – napjaink római jogászái számára is úgyszólván megkerülhetetlenek. Az 1931-1932-es tanévben Riccobono tartotta a minden romanista számára elsődleges jelentőségű forrásexegézis-kurzust. A legendás – Brósz Róbert által is emlegetett¹⁹ – Riccobono-előadások Visky által jegyzetelt anyagát tartalmazó rész a könyv legterjedelmesebb fejezete (75-134). Nincs most lehetőségünk arra, hogy részletekbe menően ismertessük az idevonatkozó fejtegetéseket, így csak röviden foglaljuk össze e fejezet lényegét. A rövid módszertani áttekintést követően a római jog egyes korszakainak átfogó ismertetésére kerül sor; Riccobono a római jog történetét három periódusra osztja, történetesen I. „a város alapításától” a pun háborúig terjedő időszakra („diritto nazionale”); II. a pun háborúktól Diocletianusig terjedő időszakra („jus gentium”); III. a Constantinusztól Iustinianusig terjedő, a Riccobono értékelése szerint a hanyatlás és a kodifikációk („decadenza, codificazioni”) által fémjelzett időszakra, melyet a „keresztény római jog” („Diritto romano-cristiano”) megjelöléssel illet. Riccobono elképesztő mennyiségű forráshely exegézisét nyújtja hallgatóságának, a római magánjog legkülönfélébb témaköreiben, az egyes szövegeket általában a Riccobono korában uralkodó interpolációkritikai-szövegkritikai szemzőgből vizsgálva, több olyan forráshelyet is interpolációval gyanúsítva, amelyek a modern értékelések szerint már nem tekinthetők feltétlenül posztklasszikus-iustinianusi módosítások eredményeinek. Riccobono a legrészletesebben a *lex Aquilia* problémakörével foglalkozik, beható jelleggel értekezve pl. az *actio legis Aquiliae* máig vitatott jogi természetéről, e kereset aktív legitimitációjának szintén a mai napig sokat elemzett problémaköréről, valamint az *actio legis Aquiliae* és az *actio iniuriarum* konkurenciájának kérdésköréről is, a Riccobono korában legmodernebbnek tekinthető szakirodalomban foglalt nézetek olykor részletekbe menő ismertetésével és értékelésével. Eltekintve persze attól, hogy a ma uralkodó tudományos paradigma szerint az egyes fragmentumok értelmezése során az

¹⁶ A forrásokban a szerződés megjelölésére a fenti kifejezéseken túlmenően még pl. a ‘*synallagma*’, a ‘*symbolé*’, a ‘*symbolon*’, a ‘*symbolaion*’, a ‘*homologia*’, a ‘*synthéké*’ és a ‘*synthema*’ kifejezésekkel is találkozhatunk. Ezek a terminusok – melyek olykor a *synallagma* szinonimájaként funkcionálnak, máskor azonban számos további jelentéssel egészülnek ki – gyakran pontatlanok; a szerződésekre vonatkozó ókori görög jogi terminológia meglehetősen sokrétű. E kérdéskörrel most nem tudunk bővebben foglalkozni.

¹⁷ Ld. S. Riccobono: *La fusione del ‘ius civile’ e del ‘ius praetorium’*, Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie 16 (1923), 503skk.

¹⁸ Ld. pl. S. Riccobono: *La formazione della teoria generale del ‘contractus’ nel periodo della giurisprudenza classica*, in: Studi P. Bonfante, I, Milano 1930, 123skk.; Uő: *La volontà nella prassi giudiziaria guidata dai Pontefici*, in: Festschrift Fritz Schulz, Weimar 1951. 302skk.

¹⁹ Földi (szerk.): *Flosculi professori Roberto Brósz obliti* (id.), 58.

„interpolációmentesség vélelméből” (Földi András szemléletes kifejezése²⁰) kell kiindulni, a forrásszövegek (legalábbis tartalmi értelemben vett) eredetiségének valószínűsítése mellett, a szövegkritikához csak végső eszközként nyúlva,²¹ a Riccobono-előadások metodikája és tematikája, az egyes szövegek lényegre törő, tartalmas, a *status quaestionis* mindenkor szem előtt tartó elemzése egyaránt követendő példaként szolgálhat a mai kor romanistája számára is az eredeti források elemzését középpontba állító útján római jogi oktatás területén.

A könyv függelékében (135-161) Visky Károly Vassalli professzor témavezetése mellett készült értekezése olvasható „Il Cristianesimo e il regolamento de divorzio nel diritto delle Novelle” címmel, amelyben a kereszténység és a iustinianusi Novelláknak a házasság *divortium* útján történő felbontása szabályainak kapcsolatát vizsgálja. Az értekezés – bibliográfiával és a szerző munkamódszerére későbbi munkásságában is oly jellemző tüzetes jegyzetapparátussal – a *divortium* római jogi történetének áttekintését, valamint a kereszténység és a válás problémakörének vizsgálatát (mint premisszát) követően a témakörben releváns 22., 117. és 134. novella részletes elemzését nyújtja, a vizsgálódás eredményeként leszögezve, miszerint a iustinianusi Novellák a házasság lényegi tartalmát (tehát annak klasszikus római jogi felfogását) nem változtatták meg; a házasság Visky szerint – a szakirodalomban a mai napig sokszor hangsúlyozott nézetet elfogadva – mindig tényállapot („*stato di fatto*”),²² amelynek alapját az *affectio maritalis* képezi; azonban Iustinianusnak a *divortiumra* nézve megállapított új korlátai előkészítették az utat a keresztény eszmék számára, amelyek később a kánonjogban „triumfáltak”.

A könyv elsősorban természetesen az olaszul tudó római jogász szakemberek érdeklődésére tarthat számot, de többek között a jogi papirologia művelői is haszonnal forgathatják. A mű jelentősége mindenekelőtt abban áll, hogy első ízben közvetíti írásban az utókor számára az elsőrangú posztgraduális római jogi kurzus: a *Scuola di diritto romano e diritti orientali* 1930-as évekbeli oktatásának anyagát. Különös jelentőséget ad számunkra az, hogy ez éppen a nagy magyar romanista: Visky Károly kézzel írott jegyzetei alapján valósulhatott meg. Ez a magyar vonatkozás tehetné indokolttá azt, hogy ez a könyv a nem túl távoli jövőben esetleg magyar nyelven is napvilágot lásson.

Jóllehet a könyvben olvasható fejtegetések természetesen az 1930-as évek tudományos klímáját tárják elénk – különösen Riccobono forrásexegézis-előadásai mutatják erőteljesen az ekkoriban csúcspontján járó interpolációkritikai irányzat döntő hatását – , és ekként a könyvben olvasható fejtegetések egy része a ma kor szakemberei számára olykor inkább már csak tudománytörténeti jelentőséggel bír, egyrészt a könyvben idézett források különösen Riccobono által előadott elemzései olykor ma is érdemi megfontolást érdemelhetnek,

²⁰ Földi A.: *Kereskedelmi jogintézmények a római jogban*, Bp. 1997. 28, aki e vonatkozásban rámutat arra, miszerint az általában elfogadott nézet szerint abból kell kiindulni, hogy többségükben tartalmilag is klasszikus szövegekről van szó.

²¹ „Textkritik ist heute nicht das erste, sondern das letzte Mittel bei der Textauslegung.”– állapítja meg Kaser nyomán Schermaier (W. Kunkel - M. J. Schermaier: *Römische Rechtsgeschichte*, Köln-Weimar-Wien 2001¹⁴, 309). Ez a tétel a modern szövegkritikai kutatások paradigmája. Az egész problémához ld. mindenekelőtt M. Kaser: *Zur Methodologie der römischen Rechtsquellenforschung*, Wien 1972; R. Knütel: *Nicht leichter, aber um so reizvoller. Zum methodologischen Vermächtnis Max Kasers*, SZ 115 (1998), 333skk.; összefoglalóan P. Stein: *A római jog Európa történetében* (ford.: Földi É.), Bp. 2005. 170.

²² Jól ismert, hogy – az olasz szakirodalomban kidolgozott nézet szerint – a római felfogás a házasságban nem annyira jogviszonyt, mint inkább társadalmi tény (ol. *stato di fatto*, ném. *soziale Tatsache*), életközösséget látott. Nyilván a házasság sajátos jellegével és speciális római felfogásával függ össze az is, hogy annak megjelölésére Savigny nem a „*Rechtsinstitut*”, hanem a „*Rechtsinstitution*” műszót használja, vö. ezzel kapcsolatban Hamza G.: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek*, Bp. 1998. 189. Itt utalunk arra is, hogy L. MITTEIS: *Römisches Privatrecht bis auf die Zeit Diokletians I. Grundbegriffe und Lehre von den juristischen Personen*, Leipzig 1908, 131 a házasságot a „*verwirklichte Lebensgemeinschaft*” megjelöléssel illette. Ehhez a problémához összefoglalóan ld. A. Bürge: *Römisches Privatrecht. Rechtsdenken und gesellschaftliche Verankerung*, Darmstadt 1999. 161.

másrészt pedig kitűnő mintaként szolgálhatnak a XXI. században római jogot oktató szakemberek számára is általában a római jogi oktatás, különösen pedig egy, a jövőben esetleg hazánkban is intézményesíthető posztgraduális római jogi oktatás szempontjából.

Köszönettel tartozunk ezért a kötet összeállításának, kiadásának és a kézirat gondozása fáradságos feladatának terhét magára vállaló Hamza Gábor, Oliviero Diliberto és Livia Migliardi Zingale irányában, mindenekelőtt azonban néhai Visky Károlynak, akinek jegyzetei révén az utókor bepillantást nyerhet abba, milyen elképesztően magas színvonalon és az utókor számára is példamutató jelleggel folyt az 1930-as években a római jog posztgraduális oktatása a római jogi tudományosság centrumának és fellelegvárának tekinthető Rómában.